

П. Карышковский.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ
ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ГРЕЦЬКИЙ ФОНД КУЛЬТУРИ (ОДЕСА)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIII

ОДЕСА
ОНУ
2021

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

І. В. Бруяко – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;

О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

І. В. Немченко – к.і.н., керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;

О. Б. Дьомін – д.і.н., проф. кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;

І. С. Гребцова – д.і.н., зав. кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;

Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц. кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;

В. Г. Кушнір – д.і.н., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;

О. М. Луговий – к.і.н., доц. кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;

В. В. Чепіженко – викл. кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;

С. Б. Охотніков – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;

М. Д. Руссов – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);

О. В. Сминтина – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;

С. Б. Сорочан – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 5 від 18 лютого 2021 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIII / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2021. –
442 с.

ISBN 978-617-689-412-4

*Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів
XIII ювілейних читань пам'яті П. Й. Каришківського, міжнародної
конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 12–13 березня 2021 р.*

Збірка видана за спонсорської підтримки

І. М. Ковалья, В. О. Кравця, В. В. Левчука та С. Парадісопулоса

ISBN 978-617-689-412-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)

© Колектив авторів, 2021

© Одеський національний

університет імені І. І. Мечникова, 2021

*С. А. Демчук (Київ)***ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ,
«СВІТСЬКЕ ЗАСТІЛЛЯ» ТА «РЕФОРМА» БЕНКЕТУ**

«Князя гуманістів» Еразма Роттердамського (1466–1536) справедливо вважають революціонером не тільки у практиці перекладання і мовної стилістики, але і у речах, більш наближених до повсякдення, а саме – застіллях. У чотирьох діалогах, які увійшли до однієї з найпопулярніших його книжок «Colloquia Familiaria», Еразм звертається до теми бенкетів, створюючи нову модель ідеального, так званого «гуманістичного» застілля, яке будуть намагатись наслідувати не тільки безпосередні колеги Еразма, але і міський патриціат¹.

У цій розвідці ми проаналізуємо, яким чином Еразм ініціював «реформу» пізньосередньовічного бенкету у своєму першому «конвівіумі» – «Світському застіллі». Спочатку ми звернемося до конвівіуму як нового типу літератури для застіль, підкресливши різницю із його середньовічними попередниками; далі відтворимо меню «Світського застілля», фокусуючись на тому, наскільки воно відповідало нормам тодішніх застіль, і спробуємо визначити, чим це меню було відмінне. Звернувшись до листів самого Еразма, ми проведемо певні паралелі між «літературним» застіллям і повсякденною практикою гуманіста. Це допоможе відповісти на питання, чи справді мова йде про реформу застілля як такого.

«Конвівіуми» Еразма: генеза та новації. Різним формам і форматам застілля присвячено аж шість діалогів Еразма: «Світське застілля» (1518), «Благочестиве застілля» (1522), «Поетичне застілля» (1523), «Балакуче застілля» (1524), «Нерівне застілля» (1527) і «Тверезе застілля» (1529). Кожний з цих конвівіумів по-різному звертається до однієї і тієї ж теми – як варто себе поводити під час застілля, що і як їсти та про що говорити.

На перший погляд, видається, що Еразм продовжує традицію середньовічних керівництв із застільних манер, популярних серед аристократії та міського патриціату. Такі керівництва на зорі Ренесансу побутували у формі манускриптів і друкованих трактатів як національними мовами, так і латиною. Однак у жодному з них не йшлося про теми бесід чи рекомендовану їжу: їх мета обмежувалась прищепленням куртуазності юним хлопцям і дівчатам. І, звісно, жодне таке керівництво не передавало діалогів (хоча б потенційних), які мали відбуватися за столом.

Еразм був дуже добре знайомий з подібними керівництвами – свідоцтвом цьому є розділ, присвячений застільним манерам у його

трактаті «De civilitate morum reurilium», написаного для сина Адольфа Бургундського Генріха і вперше надрукованого у 1530 р. Рекомендації, які давав Еразм юному Генріху, є досить типовими: не пити багато вина, бути охайним, не длубатися ножем у зубах, не обгризати кістки, не починати розмов у дорослому товаристві тощо.

Проте конвівіуми з «Colloquia» суттєво відрізняються від звичних застільних рекомендацій. При їх написанні Еразм взорувався, головним чином, на «Симпосіон» Платона, «Застільні бесіди» Плутарха, «Аттичні ночі» Авла Геллія². Античні зразки у цих діалогах гармонійно поєднуються з пізньосередньовічними гастрономічними уявленнями і реаліями, роблячи «конвівіуми» Еразма водночас класично вишуканими і зрозумілими для пересічного читача.

Навіщо Еразм неодноразово звертався до теми конвівіумів у своїх діалогах? Яку мету вони переслідували і чим пояснюється регулярність появи нових конвівіумів у різних виданнях «Colloquia»? Щоб відповісти на ці питання, варто коротко повернутись до історії постання самої збірки діалогів. Як нагадує Денніс Гілкі, «Colloquia» постали як посібник для учнів, що потребували гарного джерела розмовних виразів класичною латиною³. Ця суто утилітарна мета диктувала Еразму специфічну «формульність», яку мали ранні діалоги: персонажі обмінюються простими фразами, необхідними у повсякденності – тут немає ще складної драматургії його пізніших «бесід». Сам автор зовсім не прагнув друкувати посібник: це сталося поза його спиною, коли рукопис був через посередника проданий базельському видавцю Еразма Йохану Фробену⁴. Останній випустив діалоги у світ під назвою «Familiarum colloquiorum formulae», засмутивши при цьому самого Еразма. Тому довелося наступного, 1519, року ініціювати друге видання, у якому він виправив помилки першого та якому написав передмову з поясненням появи посібника. Популярність посібника, чії наступні видання не забарилась, вірогідно, наштовхнула Еразма на думку використати його не лише для філологічних цілей, але і морально-дидактичних. Він «шліфує» мову і сюжети діалогів, постійно додаючи нові.

Однак зростання попиту на його діалоги мало і зворотний бік: вже з 1522 року стають чути критичні та засуджуючі голоси теологів Лувенського та Паризького університетів. Вони звинувачували Еразма у помилкових і шкідливих для моралі судженнях, висловлених у «Colloquia»⁵. Регулярність нападів змусила Еразма захищатися, результатом чого став супровідний лист «Про корисність бесід» («De utilitate colloquiorum»), який від 1526 р. друкувався у кожному виданні «бесід». У ньому Еразм пояснює, що він хотів (і не хотів) сказати у

кожному діалозі окремо, що дає нам виключну можливість поглянути на твір очима автора. Окрім того, ми дізнаємось, що стало для деяких сучасників Еразма порушенням декоруму⁶ і приводом до «праведного» гніву.

Так, щодо «Світського застілля», найбільш раннього серед усіх конвівіумів, Еразм писав, що не засуджує церковні постанови щодо посту та вибору їжі, але «демонструє забобони деяких людей, які надають надмірної важливості цим речам, нехтуючи водночас тими, що більше додають до благочестя»⁷. А у «Благочестивому застіллі», переконує Еразм, «Я наводжу наочний приклад того, яким має бути бенкетування усіх християн. І якби деякі священники та монахи у своїх застіллях наслідували б цій моделі, вони б зрозуміли, які далекі вони від цього високого стандарту, стандарту, який мав би бути ще вищим, ніж для світських людей»⁸. «Поетичне застілля», у свою чергу, мало стати прикладом ідеального застілля учених: «скромного, але веселого і радісного; приправленого ученими історіями; без суперечок, сутичок чи лихослів'я»⁹, а «Нерівне застілля» – уроком добрих манер¹⁰.

З цих пояснень ми розуміємо, що застільні діалоги мали дати приклад як звичайним людям («усім християнам»), так і вченим-колегам Еразма щодо того, як правильно бенкетувати. Правильно не лише з огляду на гарні манери, але й щодо співвідношення і характеру їжі та розмов. Тобто створити нові моделі застільної поведінки, яка (це ми розуміємо з окремих зауважень Еразма) була ще дуже далека від гуманістичних стандартів.

Їжа «Світського застілля» та її характер. Отже, морально-дидактичний імпульс діалогів поступово починає домінувати: Еразм навчає новим гастрономічним і поведінковим нормам. Якою ж мала бути ідеальна їжа для нового типу застілля? Що середньовічного залишилось у її характері, а що було нового?

Перший «конвівіум» Еразма, найдовший і найменш гомогенний, це «Світське застілля» («Convivium profanum», 1518). У ньому знайшлося місце як для гастрономічних дискусій, критики постування, так і для вправ з красномовства, які, зрештою, були винесені в окремий діалог «De sorīae».

У «Світському застіллі» згадується, мабуть, найбільша кількість страв та напоїв: надалі Еразм буде торкатися теми їжі у своїх конвівіумах виключно заради створення певного враження від застілля як від витонченої та украй скромної трапези, де збираються не заради їжі. Як ми дізнаємось із самого початку, гості зібралися на обід («соена»), який традиційно був часом основного споживання їжі як у добу античності, так і у середньовіччі¹¹. Після обов'язкового омивання

рук господар – Крістіан – запрошує гостей сідати, де їм зручно, що було радше порушенням звичного для середньовіччя етикету, де місце кожного гостя було жорстко регламентоване¹². Трапеза розпочинається з м'яса птиці: гостей пригощають каплуном та півнем – птиця у середньовічній дієтиці вважалась одночасно поживною і легкою для травлення, такою, що сприяє продукуванню «доброї крові»¹³.

До них подають, звісно, вино¹⁴. Крістіан підкреслює, що вино молоде (і тому добре), адже, продовжує він, «у нас є одне чотирьох років, але тепер воно зіпсоване і позбавлене смаку віком; його міцність зникла з роками»¹⁵. Це – відгомін пізньосередньовічних реалій, адже зберігати вино ще не вміли, і воно з кожним роком псувалось, а не набувало витримки, як це відбувається зараз¹⁶. Гості досить довго обговорюють вина та їх якості. Августин стверджує, що «неважливо, якого воно [вино] кольору, якщо смак добрий»¹⁷.

Сам Еразм, на відміну від Августина, був радше перебірливим у вині, що, однак, могло пояснюватись станом його здоров'я¹⁸. Ще у молодості, на його думку через мізерне і украй неякісне харчування під час перебування у Венеції (докладно описане у діалозі «Скнарий достаток»¹⁹), гуманіст відчув каміння у нирках – цей недуг переслідував його все життя²⁰. До цього додавався сам спосіб життя Еразма: часті і довгі подорожі, несвіжа їжа та напої, які доводилось споживати на постійних дворах, погано приготовані продукти – все це ослабляло його шлунок. Так, у листі від 15 жовтня 1518 р. до Беата Ренана Еразм докладно описує непросту подорож з Базеля до Лувена, під час якої йому довелося харчуватися нерегулярно, недостатньо і навіть отруїтися погано висушеною рибою²¹. Лікування полягало у майже повному утриманні від їжі та споживанні вина.

Невипадково у діалозі виринає згадка про вино з Бону (Бургундія). Крістіан стверджує, що лувенське вино деякі цінують так само, як вино з Бону²². На що Августин досить ідко відказує, що їх смак, мабуть, був «затмарений пиятиками»²³. Історію своєї пристрасті до вина з Бону Еразм викладає у листі до Марка Лаурінуса від 1523 р.²⁴ Спершу спробувавши це червоне сухе вино, він не був вражений, але «ніч розкрила його справжній характер; моє травлення настільки покращилось, що я відчував себе заново народженим – новою людиною»²⁵. Надалі він намагався споживати лише його, вважаючи виключно добрим як для шлунку, так і нирок. Так що поява вина з Бону у «Colloquia» – це відгомін його власного досвіду та смаку²⁶.

Далі дискусія між гостями говорить нам, що вони перейшли до основної зміни страв – яловичини, баранини, свинини та дичини

(оленя, якого раніше вполював Мідас, один із гостей)²⁷. Опісля черга доходить до ще більш вишуканих та легших голубів, куріпок та паштету з гусячої печінки²⁸. Господар запрошує гостей пригоститися активніше, адже їм необхідно підкріпити себе перед призначеним церквою пісним днем²⁹.

Тут постає надзвичайно характеристична для Еразма дискусія про піст, яка постійно викликала осуд теологів-домініканців. Критика існуючих постанов щодо «рибних» днів йде у двох напрямках: по-перше, зауважує Августин, один з гостей, багаті звертаються до делікатесів та дорогої риби у той час, як бідні страждають ще більше, бо не можуть дозволити собі доброї альтернативи м'ясу; по-друге, рибна діста «шкодить гуморам», що, в свою чергу, приводить до таких хвороб, як подагра, лихоманка, лепра і золотуха³⁰.

Перше зауваження, безумовно, належить гуманістичному дискурсу: вустами своїх героїв Еразм пропонує замінити фіксовані правила постування на стриманість: помірність у їжі-бо має для тіла і душі кращий ефект і не сприяє розкошуванню. Так, Августин стверджує, що якби він був Папою, то наказав би, «що кожна людина може їсти усе, що буде на користь здоров'ю її тіла, доки вона їстиме зі стриманістю та вдячністю Богу»³¹. Ця думка стала однією з причин нападів теологів Сорбонни та Лувенського університету на діалоги гуманіста, від яких він захищався у згаданому вище «*De utilitate colloquiorum*».

Друге ж говорить про автора як про людину свого часу: гуморальна теорія, яку середньовіччя успадкувало від античності, доповнило та упорядкувало у так звані «*Regimen Sanitatis*», була засадничою для пізньосередньовічної та навіть ранньомодерної дієтетики³².

Завершує трапезу десерт. По-перше, це груші з вином – саме так їх рекомендовано споживати у «*Regimen Sanitatis Salernitanum*»³³, мабуть, найбільш популярного у добу середньовіччя і Ренесансу трактату з дієтетики, створеного у XIII столітті³⁴. Окрім груш з вином, гостям були запропоновані ожина, сливи, тернослив, каштани та різні сорти яблук. Крістіан у дусі Катона-старшого (чий трактатом «Про землеробство» Еразм надихався при описі маєтків і їх садів) підкреслює, що усі фрукти були вирощені тут же, у його господарстві. Подібний десерт був скоріш типовим для античності: хоча фрукти також завершували середньовічні бенкети, але їх обов'язково доповнювали сири та солодоші, про які Еразм не згадує. Що цікаво, до них Еразм не звернеться і в інших конвівіумах, де, коли буде згадуватись десерт, мова йтиме лише про фрукти з власного саду³⁵.

Народження гуманістичного застілля? Перший з «конвівіумів» Еразма, «Світське застілля», з'явився вже у першому виданні «Colloquia Familiaria» (1518 р.). Це застілля максимально насичене згадками про їжу. Поряд з філологічними чи теологічними коментарями гостей, у «Світському застіллі» ми можемо спостерігати, як з'являються традиційні для середньовічного застілля страви – смажене м'ясо птиці і свійських тварин, дичина, паштети, які супроводжує вино. Завершується трапеза десертом, який є єдиним очевидним відступом від пізньосередньовічної традиції – лише фрукти, що відповідає античній традиції.

То чи можна вважати це перше застілля початком реформи бенкету, результатом якої стало народження «гуманістичного» застілля? Хоча меню може не вирізнятися від звичного для міського патриціату пізнього середньовіччя, але змінюється парадигма конвівіуму як такого. Метою середньовічного застілля могла стати, по-перше, необхідність створення і підтримання іміджу (актуальна, в першу чергу, для феодалної аристократії); по-друге, підтвердження належності до професійної групи (цехові бенкети); по-третє, ритуальна (для так званих обрядів переходу). Однак Еразм пропонує іншу мету: духовний і інтелектуальний ріст господаря та гостя, що приносить задоволення і першому, і другому. Це не був недосяжний літературний ідеал: у листі до Беата Ренана Еразм час від часу згадує про своє спілкування під час спільних трапез, яке принесло задоволення завдяки освіченості та розуму господаря³⁶.

«Гуманістичність» «Світського застілля» підкреслює і дискусія щодо реформи постування: середньовічне протиставлення м'яса та риби Еразм пропонує змінити на опозицію стриманості/помірності і простоти до гурманства та нестриманості. У такий спосіб він підкреслив етичний вимір споживання їжі, закликаючи відмовитись від традиційного релігійного алгоритму, який, як демонструє Крістіан у діалозі, лише породжує додаткові витрати на рибні делікатеси для багатих і скруту для бідних³⁷.

У наступних конвівіумах Еразм відійде від детального змалювання меню, залишивши за їжею виключно «декоративну» функцію, що мала підкреслити її незначущість у порівнянні із інтелектуальними та дотепними бесідами. Це завершить «реформу» середньовічного застілля: на зміну баченню їжі як елементу статусності прийде новий ідеал – освіченості господаря та його здатності підтримувати вчену бесіду з гостями.

-
- ¹ Goldstein C. Pieter Bruegel and the Culture of the Early Modern Dinner Party. Farnham, 2013. P. 26–27.
- ² Thompson C.R. (ed.) Collected works of Erasmus. Colloquies. Vol. I. Toronto, 1997. P. 390.
- ³ Gilkey D.M. Erasmus “First Reader”: The Colloquies in early English Pedagogy // Children’s Literature Association Quarterly. 1985. Vol. 10. No. 1. P. 25.
- ⁴ Ibid.
- ⁵ Erasmus of Rotterdam. The Usefulness of Colloquies // Collected works of Erasmus. Colloquies. Vol. I. P. 1096.
- ⁶ Більше про поняття decorum від Античності до Ренесансу див.: Lapraik Guest C. The Understanding of Ornament in the Italian Renaissance. Leiden, 2015. P. 114–115.
- ⁷ Erasmus of Rotterdam. The Usefulness of Colloquies. P. 1101.
- ⁸ Ibid.
- ⁹ Ibid. P. 1102.
- ¹⁰ Ibid. P. 1105.
- ¹¹ Erasmus of Rotterdam. The Profane Feast // Collected works of Erasmus. Colloquies. Vol. I. P. 135.
- ¹² Приклад регламентації місць під час середньовічного застілля див. у: Normore C. A Feast for the Eyes: Art, Performance, and the Late Medieval Banquet. Chicago, 2015. P. 52.
- ¹³ Особливо, курка і кашлун. Див.: Weiss Adamson M. Food in Medieval Times. Westport, 2004. P. 34.
- ¹⁴ Це переконання бере свій початок вже у ранньому середньовіччі. Montanari M. Medieval Tastes: Food, Cooking, and the Table. New York, 2015. P. 135.
- ¹⁵ Erasmus of Rotterdam. The Profane Feast. P. 136.
- ¹⁶ Weiss Adamson M. Op.cit. P. 28.
- ¹⁷ Erasmus of Rotterdam. The Profane Feast. P. 136.
- ¹⁸ Більше про дослідження здоров’я Еразма можна дізнатись у Bluard C. Erasme et la médecine. URL: <http://cehm.toulouse.free.fr/fichier/T43.doc>
- ¹⁹ Erasmus of Rotterdam. Penny-Pitching // Collected works of Erasmus. Colloquies. Vol. I. 1997. P. 980ff.
- ²⁰ Crompton S.W. Desiderius Erasmus. Philadelphia, 2009. P. 72.
- ²¹ Erasmus of Rotterdam. Letter XIII. To Beatus Renanus // Huizinga J. Erasmus and the Age of Reformation. Princeton, 1984. P. 225–227.
- ²² Erasmus of Rotterdam. The Profane Feast. P. 136.
- ²³ Ibid.
- ²⁴ Mynors R.A.B. (transl.), Estes J.M. (ann.) The Correspondence of Erasmus, Letters 1252 to 1355. Toronto-Buffalo-London, 1989. Ep. 1342: 505–530.
- ²⁵ Ibid. Ep. 1342: 508–509.
- ²⁶ Collected works of Erasmus. Colloquies. Vol. I. 1997. P. 155.
- ²⁷ Erasmus of Rotterdam. The Profane Feast. P. 139–141.
- ²⁸ Ibid. P. 143.
- ²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid. P. 144–145.

³¹ Ibid. P. 146.

³² Taavitsainen I., Pahta P. Medical Writing in Early Modern English. Cambridge, 2011. P. 94.

³³ Ordronaux J. (ed.) Regimen sanitatis Salernitanum. Philadelphia, 1871. P. 79.

³⁴ Wear A. Knowledge and Practice in English Medicine, 1550-1680. Cambridge, 2000. P. 157–158.

³⁵ Erasmus of Rotterdam. The Godly Feast // Collected works of Erasmus. Colloquies. Vol. I. 1997. P. 198; Erasmus of Rotterdam. The Poetic Feast // Collected works of Erasmus. Colloquies. Vol. I. P. 404.

³⁶ Erasmus of Rotterdam. Letter XIII. To Beatus Renanus // Huizinga J. Erasmus and the Age of Reformation. Princeton, 1984. P. 225ff.

³⁷ Erasmus of Rotterdam. The Profane Feast // Collected works of Erasmus. Colloquies. Vol. I. P. 144–145.

Д. А. Димидюк (Львів)

НАКОНЕЧНИК ВАЖКОГО СПИСА З ТЕРИТОРІЇ ДВІНУ (X–XIII ст.)¹

У 1949 р. під час проведення археологічних розкопок у середньовічному місті Двін (Вірменія) археологами було знайдено наконечник списа, котрий одразу ж привернув до себе увагу істориків через свої великі розміри². Це важкий і широкий наконечник з плоским у розрізі лезом овалоподібної форми. Лезо по боках наконечника заокруглене, натомість вістря загострене, хоч і частково знищене (рис. 1).

Фізичні характеристики наконечника:

Матеріал – залізо

Вага – 925 г

Довжина збереженого наконечника – мін. 39 см

Довжина вістря – мін. 31 см

Довжина втулки – мін. 8 см

Ширина леза – 5,5–6 см

Діаметр втулки (кругла у розрізі) – 4–5 см

Беручи до уваги невелику кількість археологічних знахідок зброї з території Вірменії, а також брак будь-яких серйозних публікацій на тему середньовічного вірменського озброєння, знахідка поданого наконечника викликає особливий інтерес і заслуговує на окремий аналіз³.

Перелік скорочень**Список сокращений****Abbreviations**

- АВ – Археологические вести
 АДУ – Археологічні дослідження на Україні
 АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев, Штиинца.
 АИУ – Археологические исследования на Украине
 АКМ – Археологические культуры Молдавии. Кишинев, Штиинца.
 АО – Археологические открытия
 АП – Археологічні пам'ятки
 БАЭ – Бугская археологическая экспедиция
 БФ – Боспорский феномен
 ВДИ – Вестник древней истории
 ВХНУ – Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
 ДАОО – Державний архів Одеської області
 ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
 ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
 ЗОАО – Записки Одесского археологического общества
 ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
 ИА АН УССР – Институт археологии Академии Наук УССР
 ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України
 ИГАИМК – Известия Государственной академии истории материальной культуры
 ИИАК (ИАК) – Известия императорской археологической комиссии.
 ИИМК АН СССР – Институт истории материальной культуры Академии Наук СССР
 ИРАИМК – Известия Российской академии истории материальной культуры
 КККТ – Культурний комплекс Кукутень-Трипілля
 КСИА – Краткие сообщения Института археологии
 КСОГАМ – Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
 МАПП – Матеріали з археології Північного Причорномор'я
 МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
 МГУ – Московский государственный университет
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 НА ІА НАНУ – Научный архив Института археологии Национальной Академии Наук Украины

- НБУВ – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
НГУ – Николаевский государственный университет
НИЦ – Научно-исследовательский центр
НКМ – Николаевский краеведческий музей
НО – Надписи Ольвии (1917-1965). М., 1965.
НС – Нумизматика и сфрагистика
НЭ – Нумизматика и эпиграфика
ОАМ НАН України – Одеський археологічний музей Національної академії наук України
ОНУ імені І.І. Мечникова – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
РА – Российская археология
РАЕ – Российский археологический ежегодник. Санкт-Петербург.
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников.
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса
СХМ – Сообщения Херсонского музея
Тр. ГЭ – Труды Государственного Эрмитажа.
AGZ – Akta Grodzkie i Ziemskie: dokumenty. Lwów,
AHME – Analecta hymnica medii aevi
CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum
IGBR – Mihailov G. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Serdicae, 1970. Vol.1. Ed.2.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
JRA – The Journal of Roman Archaeology
JRS – The Journal of Roman Studies
MPH – Monumenta Poloniae Historica
MS – manuscript – рукопис, манускрипт
RIC – The Roman Imperial Coinage. Зокрема: RIC II – Roman Imperial Coinage. Volume 2: Vespasian to Hadrian / Ed. Mattingly H., Sydenham E. A. London, Spink & Son, 1926.
SNG – Sylloge Nummorum Graecorum
SP – Stratum plus
ZDM – Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska–Kuraś i S. Kuraś. Wrocław
ZfN – Zeitschrift für Numismatik

<i>Зміст</i>	<i>Содержание</i>	<i>Contents</i>
<i>Немченко І. В.</i> 100-річчя Петра Йосиповича Карышковського (1921–1988).....		5
<i>Демин О. Б.</i> Путь к античной нумизматике: формирование научных интересов П. О. Карышковского		14
<i>Сапожников И. В.</i> К 100-летию профессора П. О. Карышковского: жизнь и творчество по сокращенной программе.....		21
<i>Избаи-Гоцкан Т. А., Колесниченко Е. А.</i> К вопросу о творческом наследии Петра Осиповича Карышковского		33
<i>Агульников С.</i> Комрат-ХV – новое поселение античного периода в Буджакской степи.		37
<i>Ardeț A.</i> A new reinterpretation of a type of North Pontic amphora discovered in Dacia at Drobeta.....		45
<i>Белецкая О. В.</i> «Czarnigrod, ubi Dniestr fluvius dictus mare intrat...» (Черный город в XIV-XVI вв.)		48
<i>Bodzek J.</i> Coins struck in the Black Sea Region donated by Stanislaw Mineyko in the collection of the National Museum in Krakow		57
<i>Бодзек Я., Мызгин К.</i> По разным сторонам стены: находки монет Боспорского царства на Верхнегерманском и Ретийском Лимесе....		61
<i>Булатович С. А.</i> Колхидки в собрании Одесского археологического музея		71
<i>Бурдо Н. Б.</i> 100-річний ювілей Марії Гімбутас		76
<i>Відейко М.Ю.</i> «Усатівські війни»: пошуки супротивника.....		83
<i>Главенчук А. В.</i> Объекты зооморфной скульптуры и технология их изготовления на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2		89
<i>Головка О. Б.</i> Битва на р. Мозгава 13 вересня 1195 р. (причини, хід і наслідки конфлікту)		96
<i>Гордієнко Д. С.</i> Трансформації в українській торгівлі пізнього середньовіччя за дослідженнями Михайла Грушевського		103

<i>Гребенников В. Б.</i> История исследований поселений бронзового века в Нижнем Побужье.....	110
<i>Гребцова И. С.</i> Картины голландского караванджиста Геррита ван Хонтхорста в европейских музеях	116
<i>Грицюта О. О.</i> Експериментальні дослідження на базі Анетівської палеолітичної експедиції протягом польового сезону 2020 р.....	127
<i>Гуменний В. Л.</i> «ARMENIA...IN POTESTATEM P. R. REDACTAE»: Вірменія в контексті репрезентації римської політики на Сході в добу Траяна.....	132
<i>Демчук С. А.</i> Еразм Роттердамський, «Світське застілля» та «реформа» бенкету	138
<i>Димидюк Д. А.</i> Наконечник важкого списа з території Двіну (X–XIII ст.).....	145
<i>Добролюбский А.О., Смирнов И.А.</i> «...Что тут хан имел в виду...»?	150
<i>Зелинский А. Л.</i> Антиох II и Родос во время II Сирийской войны: возможная цель военного альянса.....	158
<i>Иванова С. В., Красножон А. В.</i> Археологические поиски Хаджибейского замка.....	164
<i>Івлєв К. О., Сорочан С. Б.</i> Про типову кар'єру вченого ромєя XV ст. (за матеріалами сатиричного діалогу «Мазаріс»).....	173
<i>Кахидзе Э.</i> Исторические данные о крепости Апсар.....	179
<i>Кіосак Д.</i> До абсолютної хронології найсхідніших поселень культури лінійно-стрічкової кераміки	187
<i>Козленко Р. О.</i> Монети ранньої Римської імперії в Ольвії: динаміка надходження	197
<i>Колесниченко А. М.</i> Нові черняхівські поселення на Кривоозерщині.....	206
<i>Croitoru C.</i> The <i>Venus pudica</i> Phenomenon (I). ITS beginnings.....	214
<i>Лагодич В.Ю., Овсінський Ю.В.</i> Зовнішньополітичні відносини Аварського каганату та Візантійської імперії у VI-VII ст.	219

<i>Левченко В. В.</i> З історії конфліктів у співтоваристві українських археологів наприкінці 1910-х – на початку 1920-х рр.....	225
<i>Лиман С. И.</i> Анализ средневековых источников в публикации К. П. Пауловича «Конспект, или краткое изложение дипломатики вообще» (1829)	231
<i>Ліхтей І. М.</i> Протидія чеського короля Вацлава I монголо-татарській загрозі у 1241 році.....	237
<i>Лобанова М. А.</i> Реконструкція плану трипільського поселення Сабатинівка I за архівними матеріалами.....	244
<i>Луговий О. М.</i> Ще раз про Маврокастрон та Аспрокастрон. «Чорне» ім'я «Білої» фортеці?	252
<i>Майборода П. А., Волканов С. И.</i> Римский эпос о Пунической войне: попытка перевода и комментария к книге II (1-60) Силия Италика.....	261
<i>Масюта Д. А., Пиструил И. В.</i> Археологические разведки вблизи парка «Дюковский сад» в г. Одессе	270
<i>Mercer M.</i> The Tower of London during the Wars of the Roses: The Bastard of Fauconberg's attempted attack of May 1471	278
<i>Милашевський О. С., Головка С. В.</i> Поселення черняхівської культури Лозувата-1 Ульянівського району Кіровоградської області.....	286
<i>Николаев Н. И.</i> Ольвийские «борисфены»: П. О. Карышковский или В. А. Анохин?	290
<i>Одрін О. В.</i> Грецькі <i>eschatia</i> і аграрна історія полісів Північної Надчорноморщини	299
<i>Охотников С. Б.</i> Научные археологические общества в Одессе.....	306
<i>Охріменко О. С.</i> Молитва ангелу-охоронцю з французького Часослова XIV ст. з колекції НБУВ.....	312
<i>Паламарчук С. В.</i> Об античных предшественниках городов левобережья Нижнего Дуная в Одесской области	316
<i>Пересунчак О. С.</i> Березівка III – пам'ятка білозерської культури на Середньому Побужжі	325
<i>Пилипчук Я. В.</i> Социальная терминология и властные структуры в истории Кавказской Албании	329

<i>Попова Т. Н.</i> Бициллиеведение: имена и смыслы.....	337
<i>Прохненко І. А., Жиленко М. А., Калініченко В. А.</i> Фальшивомонетна справа на Хустському замку	345
<i>Редина Е. Ф., Савельева Е. С.</i> К вопросу о терракотовых «погремушках» Боспора	354
<i>Руссев Н. Д.</i> Денежное обращение и монетные эмиссии правобережного Поднепровья в эпоху Золотой Орды.....	362
<i>Ручинська О. А.</i> Благодіяння ольвійської еліти у перші сторіччя н.е.	369
<i>Савельев О. К.</i> Фрагмент римского фигурного светильника из Тире	374
<i>Сапожников И. В., Синельников А. С.</i> О римских земляных линейных укреплениях и дороге варваров близ Ольвии.....	381
<i>Снытко І. А., Бондаренко А. А., Алексеев А. М.</i> Новая ольвийская бронзовая монета V в. до н.э. из Гилеи	392
<i>Федорук А. В.</i> Битва при Мурсе (351 г.) в освещении риторических произведений цезаря Юлиана	398
<i>Ціватий В. Г.</i> Концепт «конгруентність» у теорії та практиці дипломатії ранньомодерної Європи: інституціональний дискурс	405
<i>Чепіженко В. В.</i> Аристократичні спільноти в Англії XIV ст. (на матеріалах справи геральдичної суперечки Скрупа проти Гросвенора)	411
<i>Черниенко Ю. А.</i> По поводу некоторых разногласий по вопросам истоков позднебронзовой металлургии юга Восточной Европы	419
<i>Янов Д. М., Корпусова І. В.</i> Російські срібні монети XIV–XX ст. в колекції Одеського археологічного музею: загальний огляд	425
<i>Кушнір В. Г., Сминтина О. В.</i> Олександр Миколайович Дзиговський (15.02.1953 – 29.12.2020)	430
Перелік скорочень	436

Наукове видання

Головний редактор
Нємченко Ірина Вікторівна

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я
Випуск XIII

В авторській редакції

Підписано до друку 22.02.2021 року

Формат 60×84/8

Друк офсетний

Папір офсетний

Тираж 100 екз.

Замовлення № 20

Видавництво тов «Удача», Свідоцтво ДК № 4241 від 23.12.2011р.
м.Одеса, вул. Гаванна, 3 тел. (048) 726-54-37, e-mail: mostik-1@ukr.net